

Inhoud

Voorwoord **7**

1. Wat we met volle oogst bedoelen **11**
Elisabeth Hense
2. Boerenstrijd om voedselsoevereiniteit **31**
Leonardo van den Berg
3. Samen verantwoordelijk – Community Supported Agriculture **49**
Jolanda van Benthem
4. Een bron van goed leven – zorgboerderijen **83**
Dries de Moor
5. Meer dan alleen goed voedsel – voedselcoöperaties **117**
Marlet Schreuder
6. Een slimme aanpak – kritische succesfactoren in de praktijk **137**
Maria van Boxtel
7. De volle oogst – epiloog **165**
Elisabeth Hense, Leonardo van den Berg, Maria van Boxtel

Over de auteurs **170**

Index van organisaties **172**

Voorwoord

Ons landbouw- en voedselsysteem kraakt in zijn voegen. De extremen lijken de laatste jaren alleen maar groter geworden. Net zoveel mensen lijden er honger, als dat er mensen lijden aan de gevolgen van over-eteten. De machtsconcentratie bij zaadbedrijven en supermarkketens neemt toe. Droogtes en overstromingen drijven de prijzen van veevoer en voedsel op. En het verdwijnen van de melkquota op 1 april 2015 heeft een verdere schaalvergroting van melkveebedrijven in Nederland in de hand gewerkt.

En dit zijn nog maar enkele uitwassen van een wereldwijd systeem waarin de balans volledig zoek is.

‘Een beetje minder’ slecht werkt niet meer. Een radicale verandering in productiemethoden en consumptiepatronen is hard nodig; een echte transitie naar een andere manier van landbouw bedrijven en een andere manier van eten. Maar vooral van anders denken en anders doen. Gelukkig zijn er al honderden voedselproducenten en vele tienduizenden consumenten hard met deze transitie aan de slag. Zij werken aan nieuwe verbindingen. Tussen consument en producent. Tussen landbouw en natuur. Tussen bedrijf en omgeving. Ze leggen verbindingen die een positieve impact hebben op mens, dier en aarde. En die de weg wijzen naar een nieuwe economie. Zo ontstaat van onderop een beweging waarin het goed toeven is. Een beweging die laat zien dat het ook anders kan. Dat er niet alleen een focus hoeft te zijn op de maximale opbrengst per hectare, maar dat ook zaken als verantwoordelijkheid, liefde, aandacht en kwaliteit van leven de ‘oogst’ kunnen vormen van een boerenbedrijf.

Dit boek geeft niet alleen een scherpe analyse van de pijnpunten in ons landbouwsysteem, maar schetst vooral een perspectief van hoe het anders kan. Bestaande boeren die hun nek uitstaken, niet toegaven aan de grillen van de (super)markt en hun eigen weg insloegen. Nieuwe boeren die de fouten in het systeem omzeilen door kleinschalig te beginnen en produceren voor een herkenbare afzetmarkt. Die grond pachten of met crowdfunding geld bij elkaar brengen voor de aanschaf van hun eerste hectare land. En consumenten die graag mede-verantwoordelijkheid dragen voor hun voedselproductie. Ze worden lid van een CSA of richten zelf een voedselcollectief op.

Deze mensen zijn de wegbereiders van een nieuwe tijd. Dit boek geeft hen een gezicht, verwoordt hun strijdlust en hun passie. Maar geeft ook praktische tips aan ieder die dezelfde weg zou willen inslaan. En is realistisch: transitie gaat niet over gebaande paden. De weg is hobbelig en lang, er is strijd te leveren en er zijn knelpunten te overwinnen.

Daarmee ontstijgt het boek dat van alleen maar inspiratie geven of goede voorbeelden laten zien. Mooi werk van de makers; ik hoop dat er nog veel meer van deze boeken gaan verschijnen!

November 2016

Sandra van Kampen
www.deschaalvankampen.nl

Wat we met volle oogst bedoelen

Elisabeth Hense

Behoeftte aan nieuwe waarden

In de landbouw is een omslag gaande. De talrijke voedselschandalen van de afgelopen jaren, de leegloop van het platteland en de groeiende ecologische problemen wereldwijd hebben duidelijk gemaakt dat er behoefte is aan een herbezinning in Nederland. Velen willen (weer) meer toegang tot gezond, lekker en duurzaam eten. We gaan voor meer dierenwelzijn, we zoeken naar mens- en milieuvriendelijke werkomstandigheden en we willen onnodige verspilling tegengaan. Steeds meer ondernemers kiezen voor deze waarden in de productie van en de handel in voedsel. Dit werkt natuurlijk door in attitude en gedrag van consumenten: zij adopteren zulke waarden.

Ook op initiatief van consumenten komt er een transitie van waarden in de voedselsector op gang: mondige burgers willen niet enkel meer consument zijn maar willen ook zelf meepraten. Ze zoeken het gesprek met producenten en handelaren, proberen hen over te halen nieuwe wegen in te slaan. Men wil onafhankelijker worden van lange en ondoorzichtige voedselketens. Men verzet zich tegen het dictaat van de grote supermarkten door samen met lokale ondernemers de overgang naar de nieuwe waarden op velerlei wijze te versterken: door een abonnement op het voedsel van de 'eigen' boer te nemen, door zelf mee te helpen met oogsten en distribueren en door (een deel van) het voedsel zelf te verbouwen. Niet alleen idealen hebben is in deze beweging belangrijk, maar ook het doen en dat op een creatieve manier en met aandacht, met plezier en het gevoel nuttig te zijn.

Boeren
kool

Boerenstrijd om voedselsoevereiniteit

Leonardo van den Berg

Het zijn meestal van die plekken die alle drukte in je sussen. Het ritmische geschoffel waarmee de boer het onkruid wiedt. Een vrouw die met lege flessen van haar fiets afstapt en naar de melktank loopt. De passen van de koeien naar de stal. Routines die je gedachten naar rustigere oorden brengen. Boerderijen die de stilte bewaken. Stuk voor stuk eilandjes, weg van de gebeurtenissen op de wereld. Alsof ze lagen te slapen toen de mega-stal, de mega-kas en de mega-akker hun intrede maakten. Alsof de tijd hier heeft stilgestaan. Toch is dit niet helemaal waar. Veel idyllisch ogende boerderijen, boerderijen waar mens en natuur elkaar raken, belichamen strijd. Een nieuwe strijd die niet alleen gevoerd wordt op de barricades maar vooral op het veld. Niet met kreten en vlaggen maar door creatieve vernieuwing. Ze zijn strijd en duurzaam alternatief inéén. Nieuwe samenwerkingsverbanden tussen boer, burger en natuur vormen hier de grondslag van.

Verzet

Eind zomer 2013 weigert Corneel van Rijn een open dag te organiseren voor de Albert Heijn. Dit nieuws haalt diverse kranten. Samen met zijn broer en ouders runt Corneel boerderij Buitenverwachting in Het Groene Hart bij Leiden. Het jaar daarvoor hadden ze nog wel mee gedaan aan een open dag voor het 125 jarige jubileum van de supermarktketen. Corneel: “We vonden het positief dat een groot winkelbedrijf als Albert Heijn aan-

dacht besteedde aan de toeleverende boeren. Het zou mooi zijn als dat het begin was geweest van een relatie waar beiden profijt van zouden hebben.” Kort na die open dagen stuurt de AH echter een brief waarin een korting van 2% werd geëist op de al geleverde producten. Corneel was boos, er kwam commotie en de AH bond gedeeltelijk in. Voor Corneel betekende dit geen open dagen meer. Corneel: “Achter een mooie publiciteitscampagne gaat een supermarkt schuil die winstmaximalisatie over de rug van de boer voor alles stelt en zich niet wil verplichten eerlijk en met open vizier te handelen.”

Ook Krispijn van den Dries had genoeg van de supermarkten. In april 2012 trekt hij naar de hoofdstad om onder luid gejuich zes ton aardappelen midden op de Dam te storten. Een maand voor deze actie prezen supermarkten hun ‘nieuwe’ aardappelen, geïmporteerd uit Egypte. Net als bij veel andere Nederlandse boeren lag zijn schuur nog vol met de aardappel-oogst van het jaar daarvoor. Aan de supermarkt konden ze de aardappelen niet kwijt en Krispijn gaf zijn aardappels liever weg dan ze te laten rotten.

Buiten de supermarkt om

Deze boeren laten het niet bij deze verzetsdaden zitten. Ze bouwen zelf een markt, buiten de supermarkt om. Samen met andere boeren in de Noordoostpolder richt Krispijn de boerencoöperatie BioRomeo op. Via de coöperatie leveren de boeren direct aan de consument maar ook aan restaurants en staan ze op de markt. Ze leveren boerenkool, aardappels en spruitjes. Maar ook bijzondere groentes zoals snijbiet, wortels in diverse kleuren, aardperen, mierikswortel, schorseneren, pastinaak, wortelpeperselie. Op boerderij Buitenverwachting beginnen Corneel, broers en ouders een boerderijwinkel. Ze verkopen kaas, vlees, groenten en melk, en er komt een melkautomaat waar klanten en passerende fietsers rauwe melk kunnen tappen.

Corneel en Krispijn zijn niet de enige boeren die overgaan op directe verkoop. Aan groeicijfers ontbreekt het nog, maar als we kijken naar boerderijwinkels is volgens een publicatie van de Wageningen Universiteit het aantal tussen 2007 en 2011 gegroeid van 1.100 naar 1.400. De omzet bij boerderijwinkels is in deze periode gestegen van 70 naar 98 miljoen euro.

Samen verantwoordelijk – Community Supported Agriculture

Jolanda van Benthem

Een CSA-tuin is in meerdere opzichten een welig tierend ecosysteem. De tuinder heeft vaak meer teelten dan je in de doorsnee supermarkt terug zou zien. Gele bietjes, toverbonen of palmkool – de oogstleden mogen ze zelf oogsten. Het genieten begint al voordat hun eten op hun bord ligt. De schoonheid van bloemen, bijenvolken en kakelende kippen. Zittend op een bankje ontsnappen ze voor even uit hun eigen dagelijks leven dat zich met name verderop in de stad afspeelt. Het is niet alleen de samenwerking tussen de mens en de getemde natuur die hier een gevoel van rijkdom geeft, maar ook de betrokkenheid tussen mensen geeft kwaliteit van leven. De tuinder (m/v), spin in het web, begroet een oogstlid (m/v) die wat groenten komt halen. Haar kinderen ontdekken dat de worteltjes onder de grond groeien en die kromme exemplaren gaan ook gewoon mee naar huis. Ondertussen instrueert de tuinder een groepje vrijwilligers over het te wieden onkruid. Aan de picknicktafel prikt de PR-groep een datum voor een volgende vergadering. Hoewel de tuinder eindverantwoordelijke is voor de tuin, staat hij er zelden helemaal alleen voor. De gemeenschap steunt hem.

Community Supported Agriculture (CSA) is een verdienmodel dat boeren en tuinders de mogelijkheid geeft om een bestaan op te bouwen met een kleinschalig biologisch landbouwbedrijf. Met dit model delen de boeren en tuinders hun bedrijfsrisico met de klanten die lid worden van de boerderij of tuin. Zo geven zij gezamenlijk invulling aan een empathische

samenleving waar waarden als wederkerigheid en solidariteit op nieuwe wijze invulling krijgen. Elk jaar betalen de klanten, die lid worden van de CSA, voor een oogstaandeel. Dit geeft de boer of boerin een stabiel inkomen, zodat hij of zij geen of minder geld hoeft te lenen. In ruil daarvoor krijgen de leden wekelijks een deel van de oogst. De leden komen hun groenten zelf oogsten of de producent bezorgt ze in nabij gelegen steden en dorpen. Ook mogen de leden meebeslissen over de bedrijfsvoering en krijgen ze jaarlijks inzicht in de boekhouding van de boer. Openheid is hier het sleutelwoord. Voor veel boeren en tuinders is deze transparantie een grote stap, maar degenen die ertoe bereid zijn krijgen er een hoop steun voor terug. Als de oogst een keer wat minder is, door slecht weer of een plantenziekte, dan krijgen de leden minder of geen groenten. Zo delen ze het oogstrisico. Samen vangen boer en klant de klappen van eventuele tegenslagen op. De afstand tussen producenten en consumenten, die in onze geglobaliseerde samenleving ongekend groot is geworden, wordt zo weer teruggebracht tot fietsafstand.

De geboorte van een nieuw concept

In de jaren negentig deed CSA zijn intrede in Nederland. In de decennia daarvoor was er in andere landen al geëxperimenteerd met een soortgelijk concept, waarbij steeds weer een economische, sociale en ecologische component te vinden was. Economisch: consument en producent dragen een gedeeld risico, waarbij productiekosten vooraf worden gedekt en bedrijfszekerheid wordt losgekoppeld van het traditionele marktmechanisme. Sociaal: consument en producent werken samen op basis van wederkerigheid, waarbij de producent loonzekerheid heeft en de consument inzicht in de gang van zaken en het bedrijfsresultaat. Consument en producent hebben intensieve communicatie en er is een vorm van verbondenheid. Ecologisch: een ecologische manier van telen is een vanzelfsprekende voorwaarde, die voortkomt uit zorg voor de aarde en het milieu. In feite deelden alle initiatieven een behoefte aan verbondenheid, wederkerigheid en directer contact tussen natuur, producent en consument.

Een van de voorlopers op het CSA-concept was de biologisch-dynamische boerderij de Buschberghof in Duitsland waar boeren sinds 1968

Een bron van goed leven – zorgboerderijen

Dries de Moor

Mark komt het erf opgefietst en zwaait naar Jochem die hem al ongeduldig staat op te wachten. Jochem is gebracht met de taxi. Aan de 19-jarige Jochem is niet meteen te zien dat hij een licht verstandelijke beperking heeft. Dat levert hem op school en in de buurt soms stressvolle situaties en veel onbegrip op. Hij werkt graag buiten: met planten en dieren. Op de boerderij komt hij twee dagen per week, de andere dagen gaat hij naar school. En de 42-jarige Mark komt hier twee ochtenden per week om zijn burn-out te boven te komen. Als techneut heeft hij wel ideeën over de bouw van het winkeltje. De twee mannen kunnen ondanks hun grote verschillen erg met elkaar lachen en goed samenwerken. Zorgboerin Marieke heeft hen gevraagd een plan te maken, zodat ze binnenkort een mooie plek hebben waar mensen uit de buurt een cadeautje of lekkere boerderijproducten kunnen kopen en waar de abonnees hun groentepakketten op kunnen halen. Jochem maakt wel gelijk duidelijk aan Mark dat eerst de kippen nog eten moeten hebben. Dat kan niet wachten natuurlijk! Zich voegend in het ritme van de natuur, waar de dieren en planten de taken bepalen, vinden mensen op de zorgboerderij de mogelijkheid om te herstellen of te leren, én zich nuttig en veilig te voelen.

In de rust van het buitenstedelijke gebied, verbonden met de natuur en haar seizoenen, treffen we in Nederland inmiddels ruim duizend zorgboerderijen aan. De zorgboerderij is een interessant concept binnen de multifunctionele landbouw. Voedselproductie speelt op het ene bedrijf een voorname rol, zoals een actief landbouwbedrijf waarbinnen een zorg-

boerderij is opgericht, en op het andere speelt voedselproductie een ondersteunende rol, zoals een hobbydierhouderij die stamt uit de zorg en het welzijnswerk. Economische, sociale en ecologische motieven kunnen een rol spelen bij de totstandkoming van een zorgboerderij. Voor zorgboer en deelnemer spelen ideële motieven, een notie van wat ‘goed’ of ‘gelukkig’ leven is, vaak een rol in het uitbaten van of deelnemen aan een zorgboerderij.

De meeste zorgboeren in Nederland hebben zich op politiek en praktisch vlak verenigd in de Federatie Landbouw en Zorg. De variatie aan zorgboerderijen is groot. Genoemde federatie spreekt van een zorgboerderij als er aantoonbare kennis aanwezig is van landbouw en zorg om aan de eisen van het boerderijwerk en de zorgvraag van de cliënt te kunnen voldoen.

De zorgboerderij wordt in internationale vakliteratuur ‘green care’ genoemd. ‘Green care’ omvat ‘care farming’, ‘horticultural therapy’ en ‘animal assisted therapy’ (zorgboerderijen, tuintherapie en therapie met behulp van dieren). Ook wordt wel het overkoepelende begrip ‘social farming’ gebruikt. Sociale en economische ontwikkelingen, specifiek voor het platteland en de samenleving als geheel, maken dat de landbouw niet meer louter een productiefunctie heeft maar ook tal van andere diensten is gaan aanbieden zoals recreatie, zorg en energie. Ook ‘green care’ werkt dus vanuit de insteek van *multifunctionele landbouw*. De boer kan ook voornamelijk voedselproducent zijn, waarbij het zorgdeel wordt overgelaten aan zorg- en welzijnswerkers. Nog een andere insteek is die van de sociale inclusie, waarvan we spreken als een zorgboer mensen met elkaar en met landbouw wil verbinden, bijvoorbeeld door schoolkinderen een leerplek te bieden, zinvolle dagbesteding te bieden, of een pluktuin in te richten waar mensen zich weer meer bewust kunnen worden van wat voedselproductie inhoudt. Deze indeling naar de zojuist beschreven referentiekaders van ‘multifunctionele landbouw’, ‘zorg en welzijn’ en ‘sociale inclusie’ is ontleend aan het European Network for Rural Development.

Er zijn per land verschillende trends en accenten waarneembaar. Zo zien we in België voornamelijk het educatieve karakter van social farming terug, terwijl in Nederland dagbesteding voor diverse doelgroepen met een hulp-of ondersteuningsvraag de hoofdzakelijke invulling is.

Foto: Anne Carl

Meer dan alleen goed voedsel – voedselcoöperaties

Marlet Schreuder

Een keer per maand wordt de oude kerkzaal van broedplaats Plantage Dok in Amsterdam-Oost omgetoverd tot een levendige markt. Grote rolcontainers met biologische levensmiddelen staan achterin de zaal. Verse groenten, geleverd door boeren uit de buurt, worden verdeeld in kratten. In het eetcafé staan frisse biologische sapjes en een heerlijke vegetarische maaltijd klaar. Moeders met jonge kinderen, studenten, mijn oude leraar en de vader van een vriendin, iedereen lijkt hier te komen en elkaar te kennen. Deze uiteenlopende bezoekers zijn allemaal lid van Voko Mokum, een collectief van mensen die ‘hun voedsel op een eerlijke en sociale manier willen verkrijgen’. Dit collectief koopt ‘goed’ voedsel in en verdeelt dit onder haar leden. Op deze afhaaldag worden de eerder bestelde boodschappen opgehaald en ontmoet men gelijkgestemden. En het collectief groeit. Steeds meer mensen willen lid worden van deze gemeenschap die kwalitatief biologisch voedsel aanbiedt voor groothandelsprijzen. In het naastgelegen kantoorje van A SEED worden aspirant-leden geïnformeerd over de voordelen en de voorwaarden van een lidmaatschap. Om lid te worden moet je bereid zijn om een bijdrage te leveren aan de organisatie, want het collectief draait volledig op de vrijwillige inzet van haar leden. Dat houdt in dat elk lid elke twee maanden een vrijwilligersdienst draait. Samen en sociaal, maar ook biologisch, duurzaam, vegetarisch, lokaal en eerlijk zijn een aantal van de idealistische waarden waar het initiatief op is gebouwd. Zo wil het collectief een alternatief bieden voor het reguliere, winstgedreven voedselsysteem. En hierin staan ze niet alleen, want door heel Nederland worden steeds meer van dit soort initiatieven opgezet.

vaak regionaal of lokaal georganiseerd. Het grootwinkelbedrijf, denk aan de Albert Heijn, had schaalvoordelen met betrekking tot hun kosten en inkoop, die de coöperaties niet hadden. Dus daar waar we in het leven waren geroepen om goedkope levensmiddelen aan te bieden, deden anderen dat inmiddels beter.” Maar op de achtergrond bleef het concept bestaan in de vorm van voko’s, een afkorting van ‘voedselkollektief’.

Een voko is een samenwerkingsverband van consumenten die hun eigen voedselvoorziening regelen volgens specifieke waarden. Voko’s zetten een alternatieve distributieketen op en kopen rechtstreeks in bij producenten en groothandels die hun waarden delen en waar persoonlijk contact mee wordt onderhouden. Deze inkopen worden verdeeld onder de leden, die op hun beurt een actieve bijdrage leveren aan de organisatie. Hoewel dus het grootwinkelbedrijf de aanvankelijke noodzaak van coöperatieve voedselvoorziening leek te vervangen, verschoven de beweegredenen nu van financieel voordeel naar meer idealistische waarden en bleven groepen mensen op kleine schaal de eigen voedselvoorziening organiseren. Deze initiatieven ontstonden in de jaren ’70 en ’80 binnen de toentertijd zeer actieve linkse beweging. Gevestigd in kraakbolwerken, broedplaatsen en woongroepen was de voko een manier om biologisch geproduceerd voedsel, met zorg voor mens, dier en milieu, beschikbaar te maken binnen de eigen kring. De voko fungeert als tegenhanger van het moderne commerciële en industriële voedselsysteem – een systeem dat gekenmerkt wordt door industriële productieprocessen en lange ketens met vele tussenpersonen. Gedreven door winstmaximalisatie wordt de voedselproductie daar zo massaal en effectief mogelijk georganiseerd om de kosten te drukken en de hoogste winst op te strijken. Hierin wordt ten gunste van het eigenbelang vaak voorbijgegaan aan de wensen en behoeften van andere actoren in de ketting. Boeren en producenten worden tegen elkaar uitgespeeld en uitgeknepen voor de laagste prijs. De consument vervreemdt van zijn voedsel, dat qua vorm en uiterlijk vaak niet meer te herleiden is naar zijn natuurlijke vorm, en geproduceerd wordt door middel van complexe industriële processen. Nu in het welvarende Westen genoeg voedsel beschikbaar is om aan de directe fysieke behoefte te voldoen, ontstaat er bij de burger een groeiende behoefte aan voedsel

Foto: Saskia van Osnabrugge

Een slimme aanpak – kritische succesfactoren in de praktijk

Maria van Boxtel

De felgroene ranken van de peultjes zijn eind mei al flink gegroeid. Draaiend en kronkelend klemmen ze zich vast. De handen van Esther Kuiler, tuinder op de Ommuurde Tuin nabij Renkum, verdwijnen bijna in het lichte groen als ze snel en zorgvuldig de knapperige peultjes plukt. De hele oogst gaat naar de klanten met een groenteabonnement en de eigen winkel op deze Lusthof op landgoed Oranje Nassau's Oord. De frisse lenteregen deert haar niet. En dan te bedenken dat ze ook in een droog kantoor had kunnen zitten, want ze studeerde succesvol aan Wageningen Universiteit en dacht zelfs aan promoveren. “Ik houd van buiten werken,” vertelt ze enthousiast, terwijl ze werkt tussen haar 40 tot 60 verschillende gewassen. “In de lente is er elke week wel wat nieuws om te eten.”

Vraag een boer of tuinder waarom hij of zij is gaan boeren en in negen van de tien gevallen zal hij of zij beginnen over een voorkeur om buiten te werken, het wonder van de natuur en het genoeg om met je laarzen in de klei te staan. Boeren en tuinders houden van de schoonheid van de natuur en delen hun liefde voor het leven graag.

De huidige economische omstandigheden baren boeren en tuinders – terecht – vaak zorgen. Grond is duur, maar groeien blijft nodig. Voor hun mooie producten krijgen ze nauwelijks genoeg betaald. Het is niet altijd makkelijk om te beginnen, of over te stappen naar een bedrijfsvorm die de balans bewaart tussen een gezonde aarde en een gezond inkomen. In dit boek zien we allerlei voorbeelden van bedrijven en initiatieven die de liefde voor het land vorm weten te geven. En tegelijkertijd ook voldoende

inkomen opleveren en daarmee vorm geven aan een gezonde economie. Initiatieven die mensen samenbrengen en een sociale impuls geven. En boerderijen die heel (bio)divers zijn, wat een vruchtbare ecologie mogelijk maakt.

Dat vraagt, naast liefde voor het vak, om bevoegenheid, lef en doorzettingsvermogen. En vraagt ook om creativiteit. Nieuwe voedselnetwerken die waarden als een nieuwe economie, sociale samenhang en gezonde ecologie voorstaan, moeten bestaande, huidige structuren soms ombuigen. Hoe verkrijgen ze toegang tot grond? Hoe gaan ze om met de grote vermogensvragen in de landbouw? Lukt het ze om iets te verdienen? Hoe organiseren ze zich, welke rechtsvormen gebruiken ze? We kunnen van hun aanpak leren om de zaken (ook) in onze eigen, al dan niet nieuwe initiatieven, slim aan te pakken.

LAND

Een gezonde bodem is van levensbelang voor een gezonde landbouw. Alle initiatieven van nieuwe boeren of groepen burgers om gezond voedsel te telen, beginnen bij de grond. Liefst een gezonde grond waarvan de bodemvruchtbaarheid stabiel blijft of toeneemt, zodat de initiatiefnemers nog jarenlang gezonde producten kunnen telen. De bodem is een levend en veerkrachtig organisme met gronddeeltjes, organische stof en allerlei levende organismen als schimmels, nematoden en wormen. Een boer of tuinder kan de bodem voeden en levend houden. Werken met voldoende organische bemesting van dieren en compost, maar zonder gewasbeschermingsmiddelen, houdt een bodem zo levend mogelijk. Een grote variatie van dieren en gewassen in tijd en ruimte levert daartoe het beste resultaat.

Grond voor landbouw kost geld. Veel geld. In Nederland kost de aankoop van landbouwgrond vijftigduizend tot honderduizend euro per hectare. Met zulke prijzen is een intensief gebruik van de grond logisch, met gewassen of dieren die elk jaar zo veel mogelijk opleveren. Rustgewassen als granen of een ruime vruchtwisseling met groenbemesters worden als eerste overgeslagen. Initiatieven die gezond met de aarde willen omgaan, zoeken naar alternatieven.

Hoe kom ik aan grond?

Hoe kom je aan grond voor je voedselinitiatief? Dat is al gauw de vraag, of het nu is in een groep burgers die een CSA-veehouderij wil opzetten of onder jonge ondernemers die willen beginnen met het telen van groente. Grond kun je zelf, of gezamenlijk kopen, je kunt grond pachten (een vorm van huur) of je kunt land gebruiken onder een gebruikersverklaring.

Grondeigenaren als gemeenten, natuurorganisaties, kerken, landgoederen of bestaande boerenbedrijven kunnen je van grond voorzien. Ook woningbouwcorporaties die een zelfpluktuin in een nieuwbouwwijk wel zien zitten, kunnen gronden verpachten. Of koop via een agrarische makelaar en zet je vraag op websites als 'Boer zoekt boer', Toekomstboeren of op de website van Landgilde. Kopen van grond kun je ook anders financieren, bijvoorbeeld met burgers. Tot slot kun je nog starten op een bestaand bedrijf (klein of groot) en dat gedeeltelijk overnemen.

Burgers verbinden aan landbouwgrond

Een alternatief is de gezamenlijke aankoop van gronden door burgers, die het vervolgens verpachten aan boeren. Een goed voorbeeld hiervan is de stichting Grondbeheer Biologisch-Dynamische Landbouw, kortweg BD-Grondbeheer. Sinds 1978 koopt deze stichting gronden aan met schenkingen van donateurs en verpacht deze vrije grond aan biologisch-dynamische boeren. Zo maakt BD-Grondbeheer het mogelijk om vruchtbare landbouwgrond voor toekomstige generaties te behouden. Anno 2016 verpacht zij in totaal 215 hectare aan 14 BD-boerderijen en staan er twintig boerderijen op een wachtlijst. Behalve legaten ontvangt de stichting ook andere schenkingen en die nemen de laatste jaren flink toe. In 2010 kwam € 25.000 aan giften binnen, nu ongeveer € 100.000, met een uitschieter in 2015 van € 265.000, dankzij legaten. Deze groei is mede te danken aan campagnes, zoals een sponsorloop op de school Warmonderhof onder jonge boeren.

Toch kan de stichting met deze middelen minder doen dan het bestuur zou willen, en ook niet zo actief handelen als er kansen zijn bedrijven te kopen. Met de schenkingen en legaten kunnen ze ongeveer één hectare per jaar aankopen en verpachten aan een biologisch-dynamische boer. Daarom slaat BD-Grondbeheer een nieuwe weg in: gronden alvast aan-

Over de auteurs

Jolanda van Benthem studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Ze publiceerde in opdracht van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks, maakte een rondreis langs ecologische communities, waaronder Schumacher College in Engeland. Ook volgde ze een Permaculture Design Course bij Earth Ways in Schotland. Momenteel is ze freelance tekstschrijver en werkt ze bij een biologische winkel in Amsterdam.

Leonardo van den Berg doet promotieonderzoek naar agro-ecologie – als boerenpraktijk, sociale beweging en wetenschap – aan de Wageningen Universiteit. Hiervoor werkte hij voor ILEIA, een organisatie gericht op het versterken van de familielandbouw. Hij is mede oprichter van de vereniging Toekomstboeren en actief lid van het Voedsel Anders kernteam.

Maria van Boxtel adviseert overheden en ondernemers over biologische landbouw, stadslandbouwbedrijven en CSA-projecten. Als mede-initiatiefnemer van Landgilde begeleidt ze bedrijfsovernames, vaak van biologische boerderijen of bedrijven met een publieksfunctie. Zij is auteur van meerdere publicaties voor boeren en tuinders over directe verkoop van boerderijproducten, crowdfunding op de boerderij, recreatie en omgaan met wet- en regelgeving. www.landco.nl

Elisabeth Hense is universitair docent spiritualiteit aan de Radboud Universiteit Nijmegen en geeft lezingen in diverse Europese landen. Zij doet onderzoek naar nieuwe vormen van verbondenheid, verantwoordelijkheid en levenskunst. Over de huidige maatschappelijke kanteling publiceerde ze eerder *Vernieuwingsinitiatieven rond eten, zorg en geld in Nederland* (VU University Press 2015).

Dries de Moor werkt als hoofddocent bij het instituut sociale en pedagogische studies op de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen. In zijn werk focust hij op het vergroten van aandacht voor zingeving in sociaal werk. Dit doet hij door middel van praktijkonderzoek, schrijfwerk en het verzorgen van de minor *Zingeving in Social Work* voor HBO-studenten.

Marlet Schreuder deed voor haar master Sociologie onderzoek naar het groeiende fenomeen van voedselcoöperaties. Nederland breed onderzocht zij welke waarden deze gemeenschappen drijft om een alternatieve voedselvoorziening op te zetten en hoe dit in de praktijk vorm krijgt. Momenteel begeleidt zij voor de gemeente Amsterdam vluchtelingen met een geldige verblijfsstatus richting werk en opleiding.

Index van organisaties

- A**
- Aqua Farming Consult www.aquafarmingconsult.com 26
- Action for Solidarity Environment Equality and Diversity (ASEED) www.aseed.net 117
- Amelis' Hof www.amelishof.nl 55, 62, 64, 66, 69, 70, 78, 81
- Aurora Kaas www.nl-nl.facebook.com/pages/Aurora-Kaas/193338624010150 109
- B**
- Bio Journaal www.biojournaal.nl 107
- Bio Romeo www.bioromeo.nl 32, 126, 127, 131
- Boerderij Buitenverwachting www.boerderijbuitenverwachting.nl 31, 32, 39, 40, 42
- Bronlaak www.deseizoenen.org/bronlaak 104
- Buschberghof www.buschberghof.de 50
- C**
- Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) www.clm.nl 59, 70
- CoopEco www.coopeco2.be 132
- Coop Nederland www.coop.nl 118
- CSA Group Nederland www.csagroup.org/nl/nederland 8, 15, 19, 38, 39, 49-81, 139, 142, 143, 150-152, 159, 165, 170
- D**
- De Hooge Kamp www.hoogekamp.nl 53
- De Hondspol www.dehondspol.nl 140, 141
- De Horsterhof www.horsterhof.nl 38, 47
- De Klompenhoeve www.klompenhoeve.nl 88, 96
- De Kromme Lepel www.facebook.com/Bio-tuinderij-De-Kromme-Lepel-449851665083789 141
- De Locotuinien www.locotuinien.nl 159
- De Meander www.demeanderbrummen.nl 152, 153
- De Natuurweide www.denatuurweide.nl 107, 108, 115